

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Θεοδώρου Ξ. Γιάγκου

Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

Στὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Κυριακοῦ τοῦ Ἀναχωρητῆ (*BHG* 463) ὁ βιογράφος Κύριλλος Σκυθοπολίτης διασώζει ἓνα περιστατικὸ τυχαίας συνάντησης ἐρημιτῶν μοναχῶν μὲ μία ἀσκήτρια ποὺ διαβιούσε μόνη καὶ ἄγνωστη σὲ ἀπόμερη σπηλιά στὴν ἔρημο τῆς Παλαιστίνης. Ἡ ἀπροσδόκητη συνάντηση προκάλεσε τὴν ἔκπληξη καὶ τὴν περιέργεια ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴ συστολὴ ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τάση φυγῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας. Τελικὰ ὑπερίσχυσε ἡ ἀποφασιστικότητα τῶν πρώτων νὰ γνωρίσουν κάτι ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ πολιτεία τῆς ξεχασμένης ἀσκήτριας καὶ ἔτσι αὐτὴ ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαντήσῃ, μᾶλλον φειδωλά, στὶς ἀνακριτικὲς ἐρωτήσεις ποὺ ἀποσκοποῦσαν περισσότερο στὸ πνευματικὸ ὄφελος. Ἀπὸ ὅσα μαρτύρησε ἡ ἀσκήτρια ἔχουν σημασία γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός μας τὰ ἑξῆς:

«Τὸ μὲν ὄνομά μου Μαρία λέγομαι, ἐγενόμην δὲ ψάλτρια τῆς ἁγίας Χριστοῦ Ἀναστάσεως καὶ πολλοὺς ὁ διάβολος ἐσκανδάλισεν εἰς ἐμέ, καὶ φοβηθεῖσα μήπως ὑπεύθυνος γενομένη τῶν τοιούτων σκανδάλων προσθήσω ἁμαρτίας ἐφ' ἁμαρτίαις μου, ἐδυσώπουν τὸν Θεὸν ὀυσθῆναί με τῆς αἰτίας τῶν τοιούτων σκανδάλων»¹.

Τὸ κείμενο εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττο. Πρῶτον, φανερῶνει ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦσε ὁ ἅγιος Κυριακὸς († 29 Σεπτεμβρίου 556) ἔψαλλαν στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα (δηλ. σὲ μὴ μοναστηριακὸ ναὸ) γυναῖκες καὶ δεύτερον, δίνει ἓνα καλὸ στίγμα γιὰ ποῖο λόγο τελικὰ οἱ ψάλτριες ἔπαυσαν νὰ διακονοῦν τὴ δημόσια λατρεία. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀσκήτρια θίγει καὶ τὸ γενικότερο θέμα περὶ τῆς ἀδιάβλητης συνυπάρξεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν κατὰ τὶς λειτουργικὲς συνάξεις, ἡ ὁποία ὑπαγόταν ὄχι πάντοτε στοὺς ἴδιους κανόνες αὐστηρότητος, καθόσον ἐξαρτώταν ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ὠριμότητα καὶ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διαχρονικὴ παραίνεση ἦταν ἡ ἀποφυγὴ τοῦ σκανδαλισμοῦ τῶν ἀνδρῶν εἴτε ἀπὸ τὴ θέα τῆς γυναικειᾶς ὁμορφιάς εἴτε ἀπὸ τὸ

1. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΣΚΥΘΟΠΟΛΙΤΟΥ, *Βίος τοῦ ἀββᾶ Κυριακοῦ, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, Κύριλλος Σκυθοπολίτης*, εἰσαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια ΑΙΚ. ΓΚΟΛΤΣΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 522 (βλ. Η. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Καθημερινὲς ἱστορίες ἁγίων καὶ ἁμαρτωλῶν στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2001, σσ. 90-91). Βλ. καὶ PG 115, 940C-941A.

ἄκουσμα μελωδικῶν ὕμνων ἀπὸ γυναικεία φωνή, ποὺ συνειρμικὰ θὰ μπορούσε νὰ φέρει στὴ θύμηση θυμελικὰ ἄσματα².

Ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐγγύτητας ἢ τῆς συμπλοκῆς τῶν ἑτεροφύλων προσώπων γέννησε θεσμούς (π.χ. αὐτὸν τοῦ ἀβάτου στὶς μονές) καὶ δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὀσημέρες ἀπομάκρυνση τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἐμπλοκὴ τῆς στὴν ὑπόθεση τῆς δημόσιας λατρείας³. Ἀσφαλῶς γιὰ τὶς ἐπιλογές τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν μερίδιο καὶ οἱ γενικότερες πολιτισμικὲς ἀντιλήψεις περὶ τῆς γυναίκας, ποὺ λειτουργοῦσαν σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία ἀμφίδρομα. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις ὅσο ὁ χρόνος βαίνει πρὸς τὴν τουρκοκρατία, γίνονται αὐστηρότερες καὶ ἀνελαστικές, καθόσον προσλαμβάνουν ἓνα περίβλημα περισσότερον δικανικὸ.

Ἡ ὑπαρξη ψάλτριας στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ἀσφαλῶς δὲν προέκυψε ἀπὸ παρθενογένεση. Ἦταν ἀπόρροια τῆς γενικότερης πράξεως στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία ἢ ψαλμωδία νὰ γίνεται ἀπὸ ὄλο τὸ πλήρωμα (ἄνδρες καὶ γυναῖκες), ὑποβάλλοντας καὶ μὲ ἀντιφωνικὸ τρόπο⁴. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πληροφορία ποὺ διασώζεται στὸν Βίο τοῦ ὀσίου Αὐξεντίου τοῦ ἐν τῷ Βουνῷ (BHG 199) († γύρω στὸ 470, μῆμη 14 Φεβρουαρίου) περὶ τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ «ὑπὸ πάντων» (ἦτοι τοῦ «λαοῦ», κατὰ τὴν ὀρολογία τῶν λειτουργικῶν διατάξεων) σὲ «ἦθος ἀπλούστερον καὶ ἀπεριέργον», συνταγμένων καὶ μελοποιημένων («κατὰ τὸ τοῦ μακαρίου ὀρισθὲν ἀκενόδοξον μέλος») τῶν τροπαρίων ἀπὸ τὸν ἅγιο Αὐξέντιο.

2. Βλ. χαρακτηριστικὰ Α. ΑΛΥΤΙΖΑΚΗ, *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 47 ἔξ.

3. Γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ λειτουργικὴ ζωὴ βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ μελέτη τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου ἸΩ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ γυναίκα εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐνοριακὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας*, στὸ *Ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὰ περὶ χειροτονίας τῶν γυναικῶν. Διορθόδοξον θεολογικὸν συνέδριον Ρόδου, 30 Ὀκτωβρίου-7 Νοεμβρίου 1988*, ἐπιμ. ἐκδ. Ἀρχιμ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΛΥΜΟΥΡΗ, Κατερίνη 1994, σσ. 295-307. Ὁ τόμος περιέχει ἐργασίες-εἰσηγήσεις ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ θέμα τῆς θέσεως τῆς γυναίκας στὴ δημόσια λατεία. Σημαντικὴ εἶναι ἡ εἰσηγήση τοῦ ὀμότιμου καθηγητῆ ΒΛΑΣ. ΦΕΙΔΑ, *Τὸ ἀνεπίτρεπτον τῆς ἱερωσύνης τῶν γυναικῶν κατὰ τοὺς ἱερούς κανόνας*, σ. 245-293. Ἐπίσης βλ. Κ. Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ, *Ἡ ἱερωσύνη τῶν γυναικῶν στὸ πλαίσιο τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης*, Κατερίνη 1995, καὶ στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν, Ἱερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, *Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 2004, βλ. κυρίως τὶς εἰσηγήσεις τοῦ ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (σσ. 185-208), τοῦ ΣΤ. ΠΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ (σσ. 243-271) καὶ τοῦ Κ. Χ. ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ (σσ. 273-335). Βλ. γιὰ τὴ θέση τῶν γυναικῶν στὸ Βυζάντιο τὸν τόμο τῶν πρακτικῶν τοῦ 26ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 12-14 Μαΐου 2006: *Ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο. Λατεία καὶ Τέχνη*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, Πειραιᾶς 2012.

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ χορικὸς ὕμνος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν*, Θεολογικὰ μελετήματα. Ὑμνογραφικά, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 123 ἔξ. Ἐπίσης γιὰ τὸ «ὑπόψαλμα» βλ. τὴν ἀνέκδοτη μεταπτυχ. ἐργασία τῆς ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικὲς μαρτυρίες στοὺς βίους τῶν ὀσίων*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 82 ἔξ.

«Τινὰ οὖν τροπάρια ἀπὸ δύο ρητῶν ἢ τριῶν λίαν τερπνὰ καὶ ἐπωφελῆ μετὰ ἡθους ἀπλουστέρου καὶ ἀπεριέργου διατυπώσας παρασκευάζει ψάλλειν τοὺς πάντας. Τοῦ πρώτου γὰρ ῥηθέντος πλεονάκις ἐκ διαδοχῆς καὶ πάλιν κατὰ κέλευσιν τοῦ μακαρίου τοῦ ἐτέρου κατήρχοντο· καὶ εἶθ' οὕτως ἐκ τοῦ δευτέρου τὸ τρίτον, καὶ τὰ λοιπὰ κατὰ τάξιν. Εὐλογον οὖν καὶ τὰ τούτων ῥητὰ ἐνθεῖναι τῷ διηγήματι πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων. Ἔστι τοίνυν ταῦτα:

Πτωχὸς καὶ πένης ὑμνοῦμέν σε, Κύριε· δόξα τῷ Πατρὶ, δόξα τῷ Υἱῷ, δόξα τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, τῷ λαλήσαντι διὰ τῶν προφητῶν.

Μετὰ δὲ τοῦτο·

Στρατιαὶ ἐν οὐρανοῖς ὕμνον ἀναπέμπουσιν καὶ ἡμεῖς οἱ ἐπὶ τῆς γῆς τὴν δοξολογίαν· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος· Κύριος, πλήρης ἡ γῆ τῆς δόξης σου.

Εἶτα καθεξῆς·

Δημιουργὲ πάντων, εἶπας καὶ ἐγενήθησαν· ἐνετείλω καὶ ἐκτίσθημεν· πρόσταγμα ἔθου καὶ οὐ παρελεύσεται, Σῶτερ, εὐχαριστοῦμέν σε.

Καὶ πάλιν·

Κύριε τῶν δυνάμεων, ἔπαθες, ἀνέστης· ὥφθης καὶ ἀνελήφθης· ἔρχη κρῖναι κόσμον, οἰκτείρησον καὶ σῶσον ἡμᾶς.

Καὶ πάλιν.

Ἐν ψυχῇ τεθλιμμένη προσπίπτομέν σοι καὶ δεόμεθά σου, Σῶτερ τοῦ κόσμου· σὺ γὰρ εἶ Θεὸς τῶν μετανοούντων.

Καὶ πάλιν·

Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβὶμ καὶ τοὺς οὐρανοὺς ἀνοίξας, οἰκτείρησον καὶ σῶσον ἡμᾶς.

Εἶτα·

Ἀγαλλιᾶσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ· πρεσβεύοντες, ὑπὲρ ἡμῶν· δόξα σοι, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν ἁγίων.

Τὸ πλῆθος μὲν οὖν τῶν παρόντων τῶν ἀπόρων καὶ εὐπόρων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, δούλων τε καὶ ἐλευθέρων, κατὰ τὸ τοῦ μακαρίου ὀρισθὲν ἀκενόδοξον μέλος, εὐρύθμως ἔψαλλε ταῦτα, οἱ μὲν αὐτῶν ἕως τρίτης ὥρας καὶ ἀπελύοντο ἐν ἀγαλλιάσει πνευματικῇ, οἱ δὲ ἕως ἑκτης προσεκαρτέρουν· αὐτὸς δὲ λοιπὸν εἰς τὸ τέλος τὸν ὕμνον τῶν τριῶν παίδων, Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισαήλ, τῶν ἐν τῷ Προφήτῃ Δαυὶδ δι' ἑαυτοῦ ἐπεφώνει αὐτοῖς· Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον· ἀποκρινομένων πάντων. Ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας»⁵.

Ἡ συμμετοχὴ στὴν ψαλμωδία γινόταν ἀπὸ τοὺς προσερχομένους πλησιοχώρους, κυρίως Κωνσταντινουπολίτες, προσκυνητές, πού ἔτρεφαν βαθύτατο σεβασμὸ στὸν ἅγιο Αὐξέντιο, ὁ ὁποῖος συνέστησε σπουδαία μονὴ παρὰ τὴ Χαλκηδόνα στὸ λεγόμενο Βουνό. Ὁ συγκεκριμένος Ἅγιος γιὰ νὰ ἀποφύγει τίς συνεχεῖς ὀχλήσεις ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, ὄρισε «συνήθη

5. PG 114, 1416A-D. Βλ. καὶ ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, ὅπ.π., σσ. 62-65.

καιρόν, ἐν ᾧ τοὺς παρόντας εἰς δοξολογίαν προετρέπετο πρῶτον, εἴθ' οὕτως τῷ λόγῳ τῆς χάριτος παραινῶν ἕκαστον καὶ κατευλογῶν ἀπέλυεν»⁶.

Ὁ Αὐξέντιος υἰοθέτησε τὴν τάξιν τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες στὴ μονὴ του, ἀκολουθώντας τὸ λειτουργικὸ πρότυπο ποὺ εἶχε προβάλλει στὴν Κωνσταντινούπολη προηγουμένως ὁ ὀσιώτατος Ἀνθίμος, «μαθητὴς καὶ συνόμιλος» τῶν Σιτᾶ καὶ ἁγίου Μαρκιανοῦ πρεσβυτέρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας († μετὰ τὸ 471, μνήμη 10 Ἰανουαρίου): «Ἄμα οὖν Σιτᾶ τινι οὕτω προσαγορευομένῳ, ἀνδρὶ πανσέμνῳ τὰ πάντα, καὶ Μαρκιανῷ τῷ τοινικαῦτα λαϊκῷ ὄντι ... μετ' οὐ πολὺ καὶ τὴν οἰκονομίαν τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐμπιστευθέντι καὶ Ἀνθίμῳ τῷ μεγάλῳ καὶ θαυμαστῷ ἀνδρὶ τότε δεκάνῳ ὄντι ἐν ὀρδίνῳ τοῦ θείου παλατίου, ἔπειτα δὲ διακόνῳ γεγονότι, λοιπὸν δὲ καὶ πρεσβυτέρῳ, τῷ καὶ κατακοσμήσαντι μετὰ τὴν μετάστασιν τῶν προειρημένων καὶ φαιδρύναντι ἐν ταῖς ὑμνωδίαις διὰ χορῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν τὰς αὐτὰς παννυχίδας αἷς προσίδρυσεν ὁ μακάριος Αὐξέντιος»⁷.

Ἀνάλογες μαρτυρίες περιέχονται διάσπαρτες καὶ στὰ πατερικὰ κείμενα, οἱ ὁποῖες, ὅταν ἐξαντλητικὰ ἀνθολογηθοῦν, θὰ σχηματίσουν ἀρκετὰ ἐμφανῶς τὸ πᾶζλ γιὰ τὴν ἔκτασιν τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στὴν ψαλμωδία, καθὼς καὶ γιὰ τὴν στάσιν τῶν πατέρων ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν πράξιν. Ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον παρατίθενται ἐδῶ οἱ ἐξῆς μαρτυρίες:

Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀναφέρει: «Τοσαύτη τῆς Ἐκκλησίας ἡ εὐγένεια ... οὐδ' αὖ ἀνὴρ μὲν παρρησιάζεται, γυνὴ δὲ καὶ σιγᾶ καὶ ἄφωνος ἔστηκεν· ἀλλὰ πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τιμῇ καὶ φωνῇ μιᾷ ἐκ διαφόρων γλωττῶν πρὸς τὸν τῆς οἰκουμένης ἀναπέμπεται Δημιουργόν»⁸. Ὁ ἴδιος ὁ πατέρας δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἔψαλλαν καὶ χοροὶ γυναικῶν κατὰ τὶς λιτανεῖες πρὸς τὰ εὐκτήρια μαρτύρων καὶ ἁγίων τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τους⁹. Ἐπίσης ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων ὑποστηρίζει τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες, ἰδίως τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἰδιαζόντως ὠφέλιμους γιὰ τοὺς πιστοὺς, ἐπισημαίνοντας ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ παραίνεσιν τοῦ ἀπ. Παύλου

6. PG 114, 1388D.

7. PG 114, 1380BC.

8. Ὁμιλία 4 παραινετικὴ λεχθεῖσα ἐν τῷ ναῶ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας ..., PG 63, 487. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἑρμηνεῖα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, 46, 5, PG 55, 215, 141, 4, PG 55, 462- 463. Ὁμιλία 18 εἰς Β' Κορινθ., PG 61, 527. Ὁμιλία 19 εἰς Ἐφεσίους, PG 62, 129. Ὁμιλία 9 εἰς Κολασσαεῖς, PG 62, 364. Ὁμιλία 19 εἰς Ματθαῖον, PG 57, 277.

9. Βλ. σχετικὰ στὸ W. MAYER καὶ P. ALLEN, *John Chrysostom*, Νέα Ὑόρκη 2000, σσ. 85-92 καὶ SUSAN ASHBROOK-HARVEY, Performance as exegesis. Women's liturgical Choirs in Syriac tradition, στὸ *Inquiries into eastern christian worship. Selected papers of the Second International Congress of the Society of the Oriental Liturgy, Rome 17-21, September 2008*, ed. by B. GROEN, ST. HAWKES-TEEPLES, ST. ALEXOPOULOS, Peeters, Leuven, Paris, Walpole MA 2012, σσ. 52-53.

(Α' Κορ. 14, 34), οί γυναῖκες νὰ σιωποῦν κατὰ τὴν ὥρα τῶν συνάξεων, δὲν ἀναφέρεται στὴν ψαλμωδία¹⁰.

Ἡ ἀνοχή τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου στὸ θέμα τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ γυναῖκες ἐδράζεται στὴ βιβλικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἰσότητος τῶν φύλων, ἰδίως στὸ κλασσικὸ χωρίο τοῦ ἀπ. Παύλου: «οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Γαλ. 3, 28). Αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ, ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποστολικὴ θέση, ποὺ ἀσφαλῶς ἐξύψωσε τὴ γυναῖκα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερίσχυε στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ ψαλμωδία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἦταν αἰτία ἀταξίας ἢ σκανδαλισμοῦ μὲ συνέπεια ὁ ὕμνος νὰ μὴν φθάνει στὸν Θεὸ ἄγνός καὶ ἀκηλίδωτος. Ἔτσι ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης συμμαρτυρεῖ τὴν τότε ἐκκλησιαστικὴ πράξη οἱ γυναῖκες νὰ ψάλλουν «συνετῶς», ἐπισημαίνει ὅμως τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες ποὺ προκύπτουν, ὅταν ἡ ψαλμωδία δὲν συστοιχεῖ στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος. «Τὰς ἐν ἐκκλησίαις φλυαρίας καταπαῦσαι βουλόμενοι οἱ τοῦ Κυρίου ἀπόστολοι καὶ τῆς ἡμῶν παιδευταὶ καταστάσεως, ψάλλειν ἐν αὐταῖς τὰς γυναικῶν συνετῶς συνεχώρησαν. Ἀλλ' ὡς πάντα εἰς τὸναντίον ἐτρέπη τὰ θεοφόρα διδάγματα καὶ τοῦτο εἰς ἔκλυσιν καὶ ἀμαρτίας ὑπόθεσιν τοῖς πλείοσι γέγονε. Καὶ κατάνυξιν μὲν ἐκ τῶν θείων ὕμνων οὐχ ὑπομένουσι τῇ δὲ τοῦ μέλους ἡδύτητι εἰς ἐρεθισμόν παθημάτων χρώμενοι, οὐδὲν αὐτὴν πλέον τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἀσμάτων λογίζονται. Χρῆ, τοίνυν, εἰ μέλλομεν τὸ τῷ Θεῷ ἀρέσκειν ζητεῖν, καὶ τὸ κοινῇ συμφέρον ποιεῖν, παύειν ταύτας καὶ τῆς ἐν ἐκκλησίαις ὠδῆς καὶ τῆς ἐν πόλει μονῆς, ὡς χριστοκαπήλους καὶ τὸ θεῖον χάρισμα μισθὸν ἀπωλείας ἐργαζομένας»¹¹.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη σχετιζόταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ βλάβη, χωρὶς νὰ θέτει σὲ ὀποιοδήποτε ἐπίπεδο τὸ θέμα ἐπὶ τῆς διαφορᾶς φύλου. Ἐξάλλου οἱ «παιδευταί», δηλ. οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πατέρες, ἐπέτρεψαν τὴ «συνετὴ» ψαλμωδία ἀπὸ τὶς γυναῖκες, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ φλυαρίες τους κατὰ τὴν ὥρα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων. Ἦταν ἕνας δόκιμος παιδαγωγικὸς τρόπος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς συμμετοχῆς στὰ ψαλλόμενα ἔδινε τὴ δυνατότητα περισυλλογῆς τοῦ νοῦ καὶ κατ' ἐπέκτασιν κατανόησεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων.

Τὰ πράγματα ἦταν ἀκόμα πιὸ ἀνεκτικὰ στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ ψάλτριες ἀνῆκαν στὴ χορεία τῶν παρθένων, δηλ. τῶν ἀφιερωμένων γυ-

10. Βλ. στοῦ J. MCKINNON, *Music in Early Christian Literature*, Cambridge 1987, σσ. 126-127.

11. Ἐπιστολὴ 90 Ἰσιδώρῳ ἐπισκόπῳ, PG 78, 244D-245A (βλ. Η. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, ὅπ.π., σσ. 89-90). Βλ. σχετικὰ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ γυνὴ ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ*, Αθήναι 1926, σσ. 25-27 καὶ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Χ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, *Οἱ χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τὴ βυζαντινὴ παράδοσιν*, ἐκδίδει ὁ Γρ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Αθήνα 2008, σσ. 184-185. Ἐπίσης βλ. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΠΡΟΙΚΟΝΗΣΟΥ, *Ἡ συμμετοχὴ τῆς γυναικείας φωνῆς ἐν τῷ Ψαλμωδῆματι*, Ἰστανμποῦλ 1953. Γ. Σ. ΜΑΝΙΑΚΗ, *Οἱ γυναῖκες στὴ λατρεία. Ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴ λατρεία καὶ ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1993.

ναϊκῶν (μοναζουσῶν καὶ μῆ), οἱ ὁποῖες δὲν ἔψαλλαν μόνο στοὺς μοναστηριακοὺς ναοὺς ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνοριακοὺς. Συγκεκριμένα ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος ὀργάνωσε γυναικείους χοροὺς στὴν Ἔδεσσα, τοὺς ὁποίους μάλιστα καὶ διηύθυνε¹². Ὡς ὑπέρμαχος τῶν δογματικῶν ἀποφάσεων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀπέβλεπε μὲ τὴν ψαλμωδία τῶν δογματικῶν ὕμνων, πού ὁ ἴδιος συνέθεσε, νὰ ἐμπνεύσει καὶ στὶς εὐλαβεῖς ὀρθόδοξες γυναῖκες τὴν πίστη τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹³. Ἡ διάκονος Πουπλία (μνήμη 9 Ὀκτωβρίου), μητέρα κάποιου ἐπισκόπου Ἰωάννη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη (361-363), διατηροῦσε στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τῆς Ἀντιόχειας χοροὺς παρθένων, τῶν ὁποίων τὴν ἐκγύμναση εἶχε ἀναλάβει. Ἐψαλλαν, μάλιστα, ἀντιμαχόμενες στὴν πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ἀντιειδωλολατρικοὺς ὕμνους¹⁴.

Ἀσφαλῶς, ἐὰν ἡ ψαλμωδία καθίστατο ἀφορμὴ σκανδαλισμοῦ, ἰδίως τῶν μοναχῶν, ἡ προτροπὴ ἦταν νὰ ἀποφεύγεται ἡ αἰτία πού γεννᾷ τὸν πειρασμό. Εἶναι χαρακτηριστικὸς, ἐν προκειμένῳ, καὶ ὁ τίτλος τοῦ 18ου λόγου τοῦ Πανδέκτη τοῦ μοναχοῦ Ἀντιόχου: «Περὶ τοῦ μὴ ἐνδεδελεχίζειν ψαλλούσαις γυναιξίν». Οἱ μοναχοὶ ὄφειλαν νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικοὶ στὶς ἐπαφές τους μὲ τὶς μοναχές, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ τῆς ὥρας τῆς ψαλμωδίας ἀπὸ αὐτές. «Καὶ τὸ ἐνδεδελεχίζειν ψαλλούσαις ἀσύμφορον ἡμῖν ἐστίν, βλαπτομένων ἡμῶν ταῖς αὐτῶν συντυχίαις τῶν λεγομένων μοναστριῶν. Τὸ γὰρ ἴνδαλμα τῆς ὄψεως τῶν γυναικῶν ἄρχεται κλονίζειν τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποσπᾶν τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ἡσυχίας ...»¹⁵. Ὅμως αὐτὲς ἦταν παραινέσεις πού εἶχαν ἄμεσους ἀποδέκτες τοὺς μοναχοὺς. Στὴν ἐνορία τὰ πράγματα ἦταν κάπως διαφορετικά.

Οἱ ἀφιερωμένες στὸν Θεὸ γυναῖκες, ὅπως καὶ οἱ μονάζουσες, εἶχαν τὴ δυνατότητα ἐντὸς μίας καθιερωμένης τάξης νὰ ψάλλουν κατὰ τὶς ἀκολουθίες καὶ στοὺς κοσμικοὺς ναοὺς. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος, στὸ πλαίσιο τῆς γενικό-

12. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ', 16, PG 67, 1689. Βλ. καὶ ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 185. Βλ. περισσότερο στῆς ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 47 ἔξ.

13. ASHBROOK-HARVEY, σσ. 47-48.

14. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, σ. 185-186. «Ἀλλὰ γεγονώτερον τὰς συνήθεις ὕμνωδίας μετὰ τῶν παρθένων ἔψαλλεν καὶ τοὺς ψαλμοὺς ἐκείνους ἐπῆδεν, οἱ τῶν εἰδώλων τὴν ἀσθένειαν κωμωδοῦσιν καὶ μετὰ τοῦ Δαυὶδ ἔλεγεν· Τὰ εἰδῶλα τῶν ἐθνῶν ...», *Synaxarium CP*, ἐκδ. H. DELEHAYE, Βρυξέλλες 1902, στ. 123. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, PG 82 1152 ἔξ., 1168 ἔξ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ' 18, PG 67, 425. Μηνολόγιον Βασιλείου, PG 117, 97C. Βλ. σχετικὰ Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΥ, Μάρτυρες καὶ ὁμολογητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 293.

15. PG 89, 1484B. Ἡ ΑΙΚ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ὡς λόγους περιορισμένου ἀριθμοῦ γυναικῶν ὕμνογράφων θεωρεῖ, πρῶτον, τὴν ἀπαγόρευση νὰ ἀκούγεται ἡ γυναικεία φωνὴ στὴν Ἐκκλησία (θέση ὅμως πού ἀντικρούεται ἀπὸ τὶς παρατιθέμενες καὶ ἐδῶ μαρτυρίες) καὶ δεύτερον, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο μορφώσεως τῶν γυναικῶν, βλ. *Ἡ γυναίκα στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ. Κοινωνικὰ πρότυπα καὶ καθημερινὸς βίος στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα*, Ἀθήνα 2005, σ. 208.

τερης φροντίδας του για τὸν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, παραχώρησε ιδιαίτερα «σκηνώματα» (=κελλία) καὶ γιὰ τὶς ψάλτριες τοῦ ναοῦ: «δέδωκε δὲ καὶ τῷ κλήρῳ κελλία εἰς τὰ πέριξ αὐτῶ (ἦτοι τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας) κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν· καὶ ταῖς ἀδούσαις σκηνώματα, δύο ἀσκητήρια»¹⁶. Ἡ ὑπαρξη γυναικῶν (παρθένων ἢ ὀρθότερα μοναζουσῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα) ποὺ ἔψαλλαν στὶς ἀκολουθίες τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς «ἐκλήρωσεν ἱερεῖς τε καὶ ἕως ἐσχάτου τῶν ὑπουργούντων τῷ ναῷ χιλιάδα μίαν· ἀδούσαις ρ', μεριζομένας εἰς δύο ἑβδομάδας»¹⁷.

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας μὲ τὴ Νεαρά 59 (11ης Νοεμβρίου 537) ὄρισε τὰ «ἀσκητήρια», ποὺ συγκροτοῦνταν ἐξ ὀκτῶ τουλάχιστον «ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν ... ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλλουσῶν»¹⁸, νὰ λαμβάνουν ἐνεργὸ ρόλο στὴν τελετὴ τῆς κηδείας ὑπὸ τὴν εὐθύνη τῶν οἰκονόμων καὶ ἐκδίκων τοῦ ναοῦ. Γενικότερα τὰ «ἀσκητήρια»¹⁹ (μικρὲς ὀμάδες ἀφιερωμένων στὸν Θεὸ προσώπων), σύμφωνα μὲ τὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, εἶχαν ἐνεργὸ διακονία στὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, μεριζομένης τῆς διακονίας σὲ ἑβδομάδες («ἑβδομαδάριον»).

Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς (1081-1118), ὅπως ἀναφέρει ἡ κόρη του Ἄννα, ἔκτισε ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ ὀρφανοτροφεῖο στὴ Δάμαλιν (στὴν ἀσιατικὴ μεριὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καὶ κατὰ τὴ συνήθη πράξη, τὴν ὁποία ἐπιτάσσουν καὶ τὰ νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὄρισε στὸν ναὸ νὰ ψάλλουν καὶ γυναῖκες: «Τῷ δὲ ναῷ τοῦ μεγαλοκήρυκος Παύλου κλῆρος μέγας κατεί-

16. Βλ. στῆς ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σσ. 188-189. Βλ. καὶ ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1907 (=Ἀθήναι 1983), σσ. 66-67.

17. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. ΕΥ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1909 (=Ἀθήναι 1983), σ. 152. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας στὸ νομοθετικὸ τοῦ ἔργο ἀναφέρεται καὶ στὶς διακόνισσες. Ὁ ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Οἱ διακόνισσες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, *Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία*, ὅπ.π., σσ. 198-199) ἀναφέρει: «Ὅτι οἱ χειροτονημένες διακόνισσες ἀνήκαν στὸν κλῆρο, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ Ἰουστινιανὸς Κῶδιξ ὀμιλεῖ γιὰ αὐτὲς σὲ νομοθετικὲς διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν τίτλον "Περὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν" ("De episcopis et clericis"). Ἡ 6ῃ "Νεαρά" τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸν καὶ ἀποκαλυπτικὸν τίτλον "Περὶ τοῦ πῶς δεῖ χειροτονεῖσθαι τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ἄρρενες καὶ θηλείας". Ἡ 3ῃ Ἰουστινιανεία "Νεαρά", ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν "Περὶ τοῦ ὀρισμένον εἶναι τὸν ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς πανευδαίμονος πόλεως", ὀρίζει ὅτι στὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 60 ἱερεῖς, 100 διάκονοι, 40 διακόνισσες ("διακόνους δὲ ἄρρενας ἑκατὸν καὶ τεσσαράκοντα θηλείας") ... Τὸ *Σύνταγμα* κανόνων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀναφέρει ὅτι καὶ κάποια "Νεαρά" τοῦ Ἡρακλείου (610-641) τάσσει τὶς διακόνισσες στὸν ἱερὸν κλῆρον καὶ ἐπαναλαμβάνει, ὅτι στὴν Ἁγίαν Σοφίαν πρέπει νὰ ὑπηρετοῦν 40 διακόνισσες».

18. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189. Βλ. καὶ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὅπ.π., σ. 152.

19. Γιὰ τὰ Ἀσκητήρια καὶ τὸν ρόλο τους στὴν ψαλμωδία, βλ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 189 ἔξ.

λεκτο καὶ πολὺς καὶ φώτων δαψίλεια· καὶ παραγενόμενος εἰς τουτονὶ τὸν νεῶν ἴδοις ἂν χοροὺς ἑκατέρωθεν ἀντάδοντας· κατέταξε γὰρ τῷ τῶν ἀποστόλων νεῶ ἄδοντας καὶ ἄδούσας, κατὰ τὸν Σολομῶντα· ἐπιμελὲς γὰρ καὶ τὸ τῶν διακονιστῶν πεποίηκεν ἔργον»²⁰.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου νὰ ψάλλουν ἀντιφωνικὰ σὲ χοροὺς ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐδράζεται σὲ μακροαίωνα πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐπιμαρτυρεῖται καὶ κατοχυρώνεται ἀπὸ τοὺς πατέρες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ρύθμιση ποὺ ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ κατὰ τὸ περιεχόμενον συμφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο ψαλμωδίας ποὺ περιγράφεται στὸν *Βίω* τῆς ἁγίας Μακρίνας (BHG 1012) (+ 379, μῆμη 19 Ἰουλίου). Στὴν κηδεῖα τῆς, ὁ ἀδελφός τῆς Γρηγόριος Νύσσης: «διαστήσας κατὰ γένος τὸν συρρεέντα λαὸν καὶ τὸ ἐν γυναιξὶ πλῆθος τῶ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῶ, τῶν δὲ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῷ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἑκατέρωθεν εὐρυθμόν τε καὶ ἐναρμόνιον, καθάπερ ἐν χοροστασίᾳ τὴν ψαλμωδίαν γίνεσθαι»²¹.

Ἡ μνημονευόμενη ἀπὸ τὶς παραπάνω πηγὲς πράξη εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ κυριαρχοῦσα στὶς περιπτώσεις τῶν λεγομένων διπλῶν μοναστηρίων (βλ. κανόνα 20 Ζ' Οἰκουμενικῆς), στὰ ὁποῖα διαβιούσαν, ὑπὸ τὴν αὐτὴν οὐσιαστικὰ στέγη, μοναχοὶ καὶ μοναχές, κατὰ τὸ πλεῖστον συγγενεῖς.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ἡ ψαλμωδία ἀπὸ ἀφιερωμένες γυναῖκες ἦταν ἐξίσου ἀποδεκτὴ τόσο στὴ μοναστηριακὴ λατρεία ὅσο καὶ στὴν ἐνοριακὴ, καὶ ἐτελεῖτο εἴτε συναφῶς μὲ χοροὺς ἀνδρῶν εἴτε χωρὶς αὐτοῦς. Τοῦτο μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ πληροφορία ποὺ ὑπάρχει στὸν *Τιμαρίωνα* (12ος αἰ.), σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ χοροῦ «όσιων γυναικῶν καὶ μοναζουσῶν» κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς μνήμης τοῦ πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης ἁγίου Δημητρίου, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο μὲ ξεχωριστὴ λαμπρότητα. «Τότε γοῦν τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν μᾶλλον ἠκριβωμένων –οῖα τούτους σχόντων τοὺς θεωροῦς–, ψαλμωδία θειοτέρα τις ἐξηκούετο, ῥυθμῶ καὶ τάξει καὶ ἀμοιβῇ ἐντέχνω ποικιλλομένη πρὸς τὸ χαριέστερον· ἦν δὲ οὐκ ἀνδρῶν μόνον ὕμνος ἀναπεμπόμενος, ἀλλὰ δὴ καὶ γυναῖκες ὅσαι καὶ μονάζουσαι περὶ τὸ πτερύγιον ἐώννυμά που τοῦ ἱεροῦ, πρὸς δύο χοροὺς ἀντιφώνους διαιρεθεῖσαι καὶ αὐταὶ τὸ ὅσιον ἀπεδίδουν τῷ μάρτυρι»²².

Στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ πράξη, ποὺ χαρακτηρίζεται τουλάχιστον μέχρι τὸν 11ο αἰώνα γιὰ πλουραλισμό, ἡ ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες δὲν φαίνεται νὰ προσέκρουε στὸν προσδοκώμενο σεβασμὸ πρὸς τὴ λειτουργικὴ τάξη.

* * *

20. *Ἀλεξιάς*, σ. 231. Βλ. καὶ ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 190.

21. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 274. Περὶ αὐτοῦ βλ. καὶ ΑΘ. ΒΟΥΡΛΗ, *Θέματα ἱερᾶς ψαλμωδίας*, τεύχ. Α', Αθήναι 2000, σ. 66.

22. *Τιμαρίων* 55, 59. Βλ. σχετικὰ καὶ ASHBROOK-HARVEY, ὅπ.π., σ. 53.

Οί ψάλτες ἀνήκουν στήν τάξη τοῦ κατώτερου κλήρου, πού ἐντάσσεται στήν ἱερωσύνη μέ χειροθεσία ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἐκτός τοῦ ἰ. βήματος. Εἶναι χαρακτηριστικός ὁ 15ος κανόνας τῆς Λαοδικείας: «Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων, ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν ἐκκλησίᾳ»²³. Οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ κανόνα ὑπογραμμίζουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς χειροθεσίας, ὡς οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς εὐταξίας, προκειμένου νὰ ψάλλει κάποιος κατὰ τὴν ὥρα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων²⁴. Ὁ Βαλσαμώνας διευκρινίζει περαιτέρω «ὅτι τὸ παλαιὸν κοινολαΐται τινὲς ἰδιοῦντο τὰ τῶν κληρικῶν προνόμια, καὶ ἐπ' ἐκκλησίας τῶν θείων ψαλμωδημάτων κατήρχοντο, εἰς καταφρόνησιν τῶν κληρικῶν. Ἐψαλλον δὲ καὶ τινὰ παραλλαγμένα καὶ ἀσυνήθη, οἷά εἰσι τὰ σήμερον ψαλλόμενα παρὰ τῶν γυναικῶν τῶν ἐπομένων τοῖς σίγνοις»²⁵. Στὴν πραγματικότητα ἡ κανονικὴ ἐπιταγὴ τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ πιθανότατα μέ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ πλευρᾶς τῆς Ἐκκλησίας νὰ ψάλλουν γυναῖκες, πράξη πού στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι προωθοῦσαν αἰρετικοί, χωρὶς νὰ σέβονται ἐν προκειμένῳ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές²⁶.

Οἱ ἰ. κανόνες προβλέπουν περὶ τῶν ψαλτῶν ἰδιαίτερες καὶ αὐστηρότερες σὲ σχέση μέ τοὺς λαϊκοὺς διατάξεις. Π.χ. ὁ 14ος κανόνας τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς ἐπιτάσσει τὴ μὴ σύναψη μικτοῦ γάμου ἀπὸ τοὺς ἀναγνωστές καὶ τοὺς ψάλτες²⁷. Ὅσοι ἦταν ἤδη ἔτσι νυμφευμένοι ὄφειλαν νὰ προσάγουν τὰ παιδιά τους στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὁ ἱερατικὸς χαρακτήρας τῶν ψαλτῶν ὅμως δὲν συνιστοῦσε κώλυμα γάμου καὶ ἐπομένως ἦταν δυνατὴ ἡ σύναψή του καὶ μετὰ τὴ χειροθεσία.

Ἡ πιστότητα στὴν κανονικὴ τάξη ἐπέβαλλε νὰ μὴν ψάλλουν κατὰ τὶς ἀκολουθίες πρόσωπα πού δὲν εἶχαν λάβει προηγουμένως τὴ σχετικὴ χειροθεσία. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἄρνησι τοῦ ἀββᾶ Νείλου (τέλος 6ου/ἀρχὲς 7ου αἰ.) νὰ ψάλλει «τὰ τροπάρια», κατὰ τὴν ἀγρυπνία τοῦ Σαββάτου πρὸς Κυριακὴ πού τελοῦσε στὸ κελλί του στὴν κορυφὴ τοῦ Σινᾶ, λέγοντας στοὺς ἐπισκέπτες του, Ἰωάννη Μόσχο καὶ Σωφρόνιο (τὸν μετέπειτα πατριάρχην Ἱεροσολύμων), ὅτι τὰ τροπάρια ψάλλονται ἢ διαβάζονται μόνο ἀπὸ τοὺς ψάλτες ἢ τοὺς ἱερεῖς πού ἔχουν τὴ χειροθεσία ἢ τὴ χει-

23. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Γ', σ. 184.

24. Ὁ Ζωναρᾶς χαρακτηριστικὰ λέει: «Εὐταξίαν βούλονται οἱ τῆς συνόδου ἐν ταῖς ἐκκλησίαις φυλάττεσθαι· διὸ καὶ μὴ δεῖν εἶπον ψάλλειν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὸν βουλόμενον, ἀλλὰ τοὺς ψάλτας τοὺς κανονικοὺς, τοὺς ἐν κλήρῳ δηλαδὴ τεταγμένους, τοὺς ἐν ἑκάστη ἐκκλησίᾳ κεχειροτονημένους, τοὺς ἀπὸ διφθέρας ψάλλοντας». Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π.

25. Ὅπ.π.

26. Α. Σ. ΚΟΡΑΚΙΔΗ, *Ἡ μουσικὴ ἀξία τῆς γυναικειᾶς φωνῆς καὶ ἡ συμμετοχὴ τῆς στὴν ἐκκλησιαστικὴ μελωδία*, Ἀθήνα 2004, σ. 51.

27. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ μικτοὶ γάμοι κατὰ τοὺς ἱερούς κανόνες, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 62-64 (1980-1982) 115-127, ἐδῶ σ. 117 [= *Kanon*, VI (1983) 92-101 στὰ γερμανικά].

ροτονία. Αντίθετα «οί χειροτονίαν μὴ ἔχοντες (μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται καὶ οἱ μοναχοὶ) καὶ ὑπὸ ἱερέων μὴ προτρεπόμενοι καὶ ἐν ἐκκλησίᾳ ἢ ἐν κελλίῳ εἰς τὰ ψαλτικὰ προβάλλονται, πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσι γνωστὸν ὑπάρχει ὅτι ἑαυτοὺς χειροτονοῦσι, μᾶλλον δὲ ὑπὸ τῆς κενοδοξίας καὶ ὑπερηφανίας καὶ οἰήσεως χειροτονοῦνται, καὶ πρὸς μὲν τὰ λυσιτελεῖ καὶ συμφέροντα ἀμβλυωποῦσι καὶ τυφλώττουσι, πρὸς δὲ τὰ μὴ ὠφελοῦντα ἀλλὰ καὶ λίαν βλάπτοντα εὐτολμοὶ καὶ εὐχερεῖς ὀξύρροποι εὐρίσκονται»²⁸.

Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν παραβίαση τῆς κανονικότητος, πού ἐνίστε ὀξύρροπως καὶ αὐθαιρέτως ἐκδηλωνόταν ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἀσύνετους μοναχοὺς πού περιφρονοῦσαν τὴν τάξη, δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρὴ γιὰ νὰ περιφρουρήσει τὴν ἱερατικὴ ἰδιότητα τῶν ψαλτῶν. Ἐτσι σιγὰ-σιγὰ αὐτὴ, καθόσον δὲν ἀπαιτεῖται χειροθεσία, στὴν πραγματικότητα λησμονήθηκε, ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων κατώτερων κληρικῶν (πλὴν ἴσως τοῦ ὑποδιακόνου, ὁ ὁποῖος μέχρι καὶ τὶς μέρες μας στὴν ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία χειροθετεῖται ἔστω καὶ τυπικά, ὡς μία ἀναγκαία βαθμίδα πρὶν ἀπὸ τὴ χειροτονία τοῦ διακόνου).

Ἐφόσον ἡ κανονικὴ τάξη ἐπιτάσσει τὴ χειροθεσία τῶν ψαλτῶν, τότε ποῖα μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς γυναίκας μὲ ἓνα βαθμὸ ἱερωσύνης, ἔστω καὶ κατώτερο; Θὰ μποροῦσε ἡ Ἐκκλησία νὰ χειροθετήσῃ ἢ νὰ χειροτονήσῃ γυναίκα, μὲ τὸ δεδομένο μάλιστα ὅτι ὑπάρχει κανονικὴ ἀπαγόρευση εἰσόδου τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου (βλ. κανόνα 44 Λαοδικείας, πρβλ. καὶ 69 τῆς Πενθέκτης, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὴν ἀπαγόρευση σὲ ὅλους τοὺς λαϊκοὺς);

Ὅτι σήμερα ἀντιλαμβανόμεθα ὡς παγιωμένη πράξη δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἴσχυε καὶ παλαιότερα. Ἡ λειτουργικὴ τάξη ὑπαγόταν στοὺς νόμους τῆς ρευστότητος, δεχόμενη τὶς ἐπιρροὲς τῶν ποικίλων τοπικῶν παραδόσεων, ὡσὰν τὴν κοίτη ἐνὸς εὐρύχωρου ποταμοῦ πού δέχεται τὴ ροὴ τῶν ὑδάτων ἀπὸ ἑκατέρωθεν παραποτάμους. Ἡ Ἐκκλησία ἀποδεχόταν τὴν ἐξέλιξη ἢ τὴν ποικιλία τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἐφόσον δὲν προσβαλλόταν ἢ ἀπρόσκοπτη δοξολογία τοῦ Θεοῦ. Ὑψωνε ὁμως τείχη καὶ ἔθετε αὐστηροὺς κανόνες στὴν ἀντίθετη περίπτωση. Ἡ διεύρυνση ἢ ἡ

28. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γερωντικὸν τοῦ Σινᾶ*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 462. Τὸ κείμενο τοῦ *Λειμωναρίου* καταχωρίζεται στὸν 29ο λόγο τῶν *Ἑρμηνειῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου* τοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν AUGUSTA LONGO, *Il testo intergrale della «Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio» attraverso le «Ἑρμηνεῖαι» di Nicone*, *Revista di Studi Bizantini e Neoclassici*, t. 1/2 (1965-1966) 223-267. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς *Διηγήσεως περὶ τοῦ ἀββᾶ Νείλου* βλ. R. F. TAFT, *The "βηματικίον" in the 6/7th C. Narration of the Abbots John and Sophronius (BHG NA 1438w)*. An exercise in Comparative Liturgy, στὸ *Crossroad of Cultures. Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler*, ἐκδ. H.-J. FEULNER, ELENA VELKOVSKA καὶ R. F. TAFT [OCA, 260], Ρώμη 2000, σσ. 675-692. Πρβλ. καὶ *Ἀπόκρισιν 1* τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς μοναχοὺς ἔξω τῆς πόλεως ἀσκουμένων, Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Δ', σσ. 417-418.

συστολή τῆς ποικιλίας τῶν λειτουργικῶν πράξεων καθὼς καὶ ὁ ἔλεγχος αὐτῶν παρατηρεῖται καὶ στὸ θέμα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (διακονισῶν).

Ὅπως εἶναι ἀπὸ πολλές πηγές γνωστόν, οἱ διακόνισσες χειροτονοῦνταν ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ διάκονοι. Ἡ ὑποψήφια στεκόταν στὴ σολέα πρὸ τῶν ἀγίων θυρῶν σκεπασμένη μὲ μαφόριο. Ἀπὸ τὴ σολέα προσαγόταν στὴν Ἁγία Τράπεζα, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος τὴ χειροτονοῦσε μὲ ἐπίθεση τῶν χειρῶν, ἀπαγγέλλοντας ὄχι μίαν εὐχή, ὅπως στὶς χειροθεσίες τῶν κατωτέρων κληρικῶν, ἀλλὰ δύο εὐχές, πὺ συνιστᾶ γνώρισμα τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Κατὰ τὴ χειροτονία ὁ ἐπίσκοπος, ἔχοντας τὰ χέρια ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς διακονίσσης, ἐκφωνοῦσε «*Ἡ θεία χάρις ἢ τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα ...*», ἐπίσης γνώρισμα τῆς τάξεως τῶν χειροτονιῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Ἡ διακόνισσα περιεβάλλετο, ὅπως καὶ ὁ διάκονος, τὸ διακονικὸ ὠράριο, φέρουσα ὁμως τοῦτο «*ὑποκάτωθεν τοῦ μαφορίου*», μὲ τὶς δύο ἄκρες αὐτοῦ μπροστά. Κατὰ τὴν ὥρα τῆς θ. κοινωνίας, ἡ διακόνισσα κοινωνεῖ, ὅπως ὁ διάκονος, παίρνοντας τὸ ἅγιο ποτήριο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχιερέα, ἀλλὰ «*οὐδενὶ μεταδίδωσι*» τὴ θ. κοινωνία, ἀλλὰ «*ἐπιτίθησι αὐτὸ (τὸ ποτήριον) τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ*»²⁹.

Ὁ μοναχὸς Νίκων τοῦ Μαύρου Ὁρους (± 1025-ἀρχές 12ου αἰ.) ἀναφέρει κανονικὴ διάταξη πὺ προστέθηκε στὴν ὕλη νομοκάνονα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ διακόνισσες εἰσέρχονταν ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος καὶ στὴ συνέχεια λάμβαναν τὸ ἅγιο ποτήριο γιὰ νὰ κοινωνήσουν τὶς γυναῖκες³⁰.

29. ΕΥΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισῶν κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ τὸν ἅγιον Νεκτᾶριον, Ὁ γυναικεῖος μοναχισμὸς καὶ ὁ ἅγιος Νεκτᾶριος. Πρακτικὰ διορθοδόξου μοναστικοῦ συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατοντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (Αἴγινα 9-11 Σεπτεμβρίου 1996), Ἀθῆναι 1998, σ. 222-223. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισῶν, Ἀθῆναι 1954, ὅπου καὶ περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ. Ἡ τάξη χειροτονία τῶν διακονισῶν καταγράφεται στὶς ἔντυπες καὶ χειρόγραφες πηγές: π.χ. βλ. τὰ χφφ Βαρβερινὸ 336, Σινᾶ 956, Parisinus 213, Ξενοφῶντος Ἁγίου Ὁρους 163. Βλ. καὶ R. F. TAFT, *Women at Church in Byzantium. Where, When – and Why?*, DOP 52 (1998) 64 ἔξ.

30. «Ὅτι περὶ τοῦ μὴ εἰσέρχεσθαι γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ πλείονα νομοκάνονα ἐνέτυχα ἐνθεσμα, καὶ ἀρχαῖα καὶ νέα, καὶ οὐδαμοῦ εὐρηγνται παρὰ τὸν θεῖον κανόνα, ὃν προεγράψαμεν τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ ἀγίας συνόδου ... Ἀλλὰ ἡῦρα μικρὸν βιβλίον καινούργην ἔχον προσθήκην ταύτην καὶ λέγον οὕτως· Ὅτι οὐ δεῖ γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσέρχεσθαι παρ' ἐκτὸς τῶν κανονικῶν. Περὶ δὲ τὰς διακόνους ἔγραψεν εἰς αὐτό, ὅτι νὰ ἐνεργοῦν εἰς τινα τὰ τῶν διακόνων καὶ νὰ κοινωνοῦν τὰς γυναῖκας. Εἶδες πῶς πλανῶνται τινὲς ἀπὸ τὰς διεφθαρμένας βίβλους μὴ φιλοπονοῦντες τὰς ἐνθέσμους καὶ ἀληθινὰς καὶ ἐκ Θεοῦ διὰ τῶν ἀγίων πατέρων διδασκομένας βίβλους καὶ ἐκδιδόμενας;». Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀββᾶν Ἰωάννην περὶ κοινωνίας ἐπισκόπων ἔξω ὄντων τῶν ἑαυτῶν θρόνων, χφ Σινᾶ 436 (441), φ. 175α. Στὸ κείμενο τοῦ Νίκωνος καταγράφεται ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη πράξη σὲ αὐτὴ τῆς ἐποχῆς του, ἢ ὁποία δὲν γινώριζε πλέον τὴν εἴσοδο τῶν διακονισῶν στὸ θυσιαστήριον. Γιὰ τὸν τρόπο μετάδοσης τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. τὴν ἔξαντλητικὴ μελέτη τοῦ R. F. TAFT, *A history of the Liturgy of st. Chrysostom. Volum VI, The*

Όμως στη λειτουργική πράξη τῶν βυζαντινῶν οἱ διακόνισσες δὲν ἦταν οἱ μόνες ποὺ κοινωνοῦσαν ἐντὸς τοῦ βήματος. Ἡ δυνατότητα παρείχετο καὶ στὶς αὐτοκράτειρες, οἱ ὁποῖες σὲ κάποιες περιπτώσεις κοινωνοῦσαν ὅπως καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος. Ἐνδεικτικὰ ἡ αὐγούστα ἀγία Πουλχερία (399-453) (μνήμη 17 Φεβρουαρίου) ζήτησε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σισίννιο Α' (426-427) νὰ μετέχει στὴ θ. εὐχαριστία κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ πάσχα ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐξασφάλισε τὴ δυνατότητα. Ὅμως ὁ διάδοχός του Νεστόριος (428-431) τὴν ἐμπόδισε νὰ κοινωνεῖ ἔτσι. Ἡ αὐγούστα τότε προσπάθησε νὰ στηρίξει θεολογικὰ τὸ αἴτημά της, λέγοντας ὅτι αὐτὴ, ὡς αὐγούστα, εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἦταν ἡ μοναδικὴ γυναίκα ποὺ εἰσῆλθε στὰ Ἅγια τῶν ἀγίων³¹, ὅπως καὶ ὁ αὐτοκράτορας εἶναι τύπος τοῦ βασιλέως Χριστοῦ.

Αὐτὴ ἡ τάξη, οἱ διακόνισσες νὰ ἔχουν τὸ ρόλο ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἴσχυε γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Τὸ «τάγμα» τῶν διακονισσῶν τίμησαν ἐξέχουσες μορφὲς ἀγίων γυναικῶν, ὅπως π.χ. ἡ Ὀλυμπιάδα (4ος-5ος αἰ., μνήμη 25 Ιουλίου), ἡ Δομνίκη (5ος αἰ., μνήμη 8 Ιανουαρίου), ἡ Εἰρήνη Χρυσοβαλάντου (9ος-10ος αἰ., μνήμη 28 Ιουλίου) κ.ἄλ.

Οἱ διακόνισσες ἀρχικὰ εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ βοηθοῦν στὶς βαπτίσεις τῶν ἐνηλίκων γυναικῶν, στὴν πορεία ὅμως τοῦ χρόνου, ἰδίως μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, περιορίσθηκε τὸ εὖρος τῶν καθηκόντων τους, κατὰ συνέπεια καὶ ἡ ἀριθμητικὴ τους παρουσία στὴν ἐνοριακὴ λειτουργικὴ ζωὴ. Ἐτσι πλέον ὁ θεσμὸς ἀπαντᾶται κυρίως στὸν μοναχισμό, μὲ τὴν ἡγουμένη νὰ λαμβάνει σχεδὸν πάντοτε τὴ χειροτονία τῆς διακόνισσας. Ἀναφέρω δύο-τρία χαρακτηριστικὰ χωρία ἀπὸ ἀγιολογικὲς πηγές.

Ὁ Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως «τὸ ἱερατικὸν σχῆμα τῆς ἐν Χριστῶ διακονίας δίδωσιν αὐτῇ (τῇ ὁσίᾳ Δομνίκη), προεστῶσαν καταστήσας αὐτὴν πασῶν τῶν προσερχομένων ψυχῶν σώζεσθαι διὰ τῆς ἐν τῇ μονῇ»³² διαβίωσης. Ἀνάλογη πράξη ἀναφέρεται καὶ στὸν Βίο τῆς ὁσίας Εἰρήνης Χρυσοβαλάντου (BHG 952): «Εὐθύς οὖν μηδὲν μελλήσας ὁ πατριάρχης (Μεθόδιος Κωνσταντινουπόλεως) ἀναστὰς τοῦ θρόνου καὶ θυμιατήριον αἰτήσας βαλὼν τε θυμίαμα καὶ τὸν Θεὸν εὐλογήσας ὑμνωδίας τε προσφόρου πρῶτος ἀρξάμενος, διάκονον τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας πρῶτον χειροτονεῖ τὴν Εἰρήνην –ἤδη γὰρ τῶ ἐν αὐτῶ πνεύματι τὴν αὐτῆς καθαρότη-

Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites, Ρώμη 2008, σ. 80 ἑξ. Γιὰ τὰ κανονικὰ ζητήματα τῆς θ. εὐχαριστίας βλ. ΧΡΥΣ. ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2007. Κατὰ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ κανόνα 18 τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, οἱ διάκονοι δὲν θὰ πρέπει νὰ κοινωνοῦν πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, ἀλλὰ ἀντίθετα κοινωνοῦν, προσφερομένων σὲ αὐτοὺς τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ἢ τοὺς πρεσβυτέρους, βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 154-158.

31. R. E. TAFT, *Women at Church in Byzantium, Where, When-and why?*, ὅπ.π., σ. 70 ἑξ.

32. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 212.

τα- και μετα τουτο και την της ηγουμενειας επιτιθησι σφραγίδα»³³. Η ίδια πράξη εφαρμόστηκε και στη χειροτονία της πολυ γνωστής διακόνου και ηγουμένης όσιας Όλυμπιάδος, καθώς και σε αυτή της διαδόχου της στην ηγουμενία Έλισανθίας: «Προχειρίζεται μετα την τελευταία της όσιας ηγουμένη της άγιας εκείνης του Χριστου ποιμνης ή ... θεοφιλεστάτη Έλισανθία ή διάκονος, ή αυτής συγγενίς, άπαράλλακτον πάντα τον κανόνα, όν παρέλαβεν υπό της όσιας και μακαρίας εκείνης ψυχής και πάσας τας άρετας αυτής βαδίσασα»³⁴.

Θά πρέπει εν προκειμένω συναφώς να υπογραμμισθει ότι η ηγουμένη διακόνισσα είχε τη δυνατότητα να αναδέχεται τις μοναχές, εντάσσοντάς τες δια της κουράς στη μοναστική αδελφότητα. Η Εύγενία Ζούκοβα³⁵ έχει ήδη έπισημάνει μέσα από τις άγιολογικές πηγές ότι το σχήμα το έδιδε στις μοναχές ή ηγουμένη, έπειτα από μία ευχή ή ακολουθία που τελούσε ή ίδια. Στον Βίο της άγιας Εύπραξίας (5ος αι., μήμη 24 Ιουλίου) (BHG 631) λέγονται π.χ. χαρακτηριστικά τα έξης: «Τη ουν έπαύριον λαβούσα ή διάκονος την Εύπραξίαν εισφέρει αυτήν εν τω ευκτηρίω και ευξαμένη αυτή περιέβαλεν αυτή το μοναχικόν σχήμα»³⁶. Στον Βίο της όσιας Ματρώνας (5ος-6ος αι., μήμη 9 Νοεμβρίου) (BHG 1221) αναφέρεται ότι ή όσια έλαβε το σχήμα από τον Βασιανό σε μία τάξη ακολουθίας που ό ίδιος καθόρισε. Στη συνέχεια το ίδιο έφήρμοζε και ή ίδια στο μοναστήρι της. «... όν γάρ τρόπον άποταξαμένη ή όσιωτάτη Ματρώνα ήξιώθην λαβειν παρα του άγιου γέροντος το του μονάζοντος σχήμα, τω αυτώ τρόπω και αυτή ταίς προσιούσαις αυτή έχειν παρέχουσα ...»³⁷. «... και ώσπερ ό όσιώτατος Βασιανός μετα πολύν χρόνον και μετα πολλής της δοκιμασίας έπετίθει χειρα οίς έπετίθει, ούτως και ή μακαρία Ματρώνα, ει μη τον χρόνον έδέξατο μαρτυρούντα την προαίρεσιν της προσελθούσης ου κατεδέχετο αυτή δουναι σχήμα ...»³⁸. Η μετάδοση του σχήματος στις περιπτώσεις αυτές όμως ήταν πράξη που δεν είχε σχέση με το θυσιαστήριο, δηλ. δεν γινόταν συναφώς με τη θ. λειτουργία, και μπορούσε να τελεσθει όπουδήποτε, σε ένα μοναστήρι ή σε ένα σπίτι, στην έρημο ή στην πόλη, από μοναχό ή μοναχή.

Η ιερατική ιδιότητα της ηγουμένης όπως και της διακόνισσης και ή σύνδεσή τους με το θυσιαστήριο προϊόντος του χρόνου άτονουν. Είναι χαρακτηριστική ή 38η έρώτηση του Μάρκου Άλεξανδρείας, ό όποιος τον 12ο αιώνα ζητούσε να μάθει ποιό ήταν το λειτούργημα των διακονισσών

33. Όπ.π., σ. 258.

34. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητερικόν*, τ. Α', σ. 336.

35. *Γέννηση και εξέλιξη της ακολουθίας του μοναχικού σχήματος κατά τους Δ'-Ζ' αιώνες βάσει άγιολογικών πηγών*, Αθήνα 2010, σελ. 109 έξ.

36. *Βίος άγιας Εύπραξίας*, Act. SS, Mart. II, 1865, σ. 922.

37. *Βίος όσιας Ματρώνας*, Act. SS, Nov. III, 1910, σ. 812D.

38. Όπ.π., σ. 812DE.

(«Οἱ θεῖοι κανόνες μέμνηται διακονισσῶν ζητοῦμεν οὖν μαθεῖν ποιόν ἐστὶ τὸ τούτων λειτούργημα), γὰρ νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ὅτι «Πάλαι ποτὲ καὶ τάγματα τῶν διακονισσῶν τοῖς κανόσιν ἐπεγινώσκετο καὶ εἶχον καὶ αὐταὶ βαθμὸν ἐν τῷ βήματι· ἡ δὲ τῶν ἐμμήνων κάκωσις τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἐκ τοῦ θείου καὶ ἀγίου βήματος ἐξέωσε (ὡσάν τότε μόνο νὰ διαπιστώθηκε αὐτὴ ἡ φυσιολογικὴ λειτουργία τοῦ γυναικείου σώματος, χωρὶς μάλιστα ὁ Βαλσαμῶν νὰ λαμβάνει ὑπόψιν τοὺς προγενέστερους σχετικούς κανόνες καὶ νόμους, ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτὸ τὸ γυναικεῖο «πάθος»³⁹, οἱ ὁποῖοι σημειωτέον δὲν κάνουν ὁποιαδήποτε νύξη περὶ τῶν διακονισσῶν) παρὰ δὲ τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ θρόνου τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν διακόνισσαι προχειρίζονται, μίαν μὲν μετουσίαν μὴ ἔχουσαι ἐν τῷ βήματι, ἐκκλησιάζουσαι δὲ τὰ πολλά, καὶ τὴν γυναικωνίτιν ἐκκλησιαστικῶς διορθούμεναι»⁴⁰.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ περαιτέρω ὅτι καὶ τὰ πολὺ μικρὰ κοριτσάκια, σύμφωνα μὲ τὸν πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη, ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στοῦ ἱ. βήμα, ἀκόμα καὶ σὲ περίπτωση ἐξαιρετικῆς ἀνάγκης διακονίας τοῦ λειτουργοῦ. «Τὸ θῆλυ, ὁποίας ἂν εἴῃ ἡλικίας, τῆς οἰκείας φύσεως ἐκστῆναι οὐ δύνανται· ἐπεὶ οὖν καθόλου ταῖς γυναιξὶ τε τῶν θείων ἀδύτων ἀποκέκλεισται, οὐκ εἰσελεύσεται τις τούτων ἐντός, κἂν πάνυ εἴῃ ἡλικία νεάζουσα· εἰ γὰρ τοῦτο δοίημεν, πολλὰ τὰ ἄτοπα ἔψεται· τῶν μὲν γὰρ ἐν γάμῳ κωλύεσθαι, ὑποπτενομένων διὰ τὸν γάμον αὐτῶν, καὶ εἰ τοῦτο, ποῦ τὸ τίμιον αὐτοῦ καὶ τὸ τῆς κοίτης ἀμίαντον; τῶν δὲ ἐν ἀγνείᾳ καὶ σωφροσύνῃ διὰ τὸ παρὰ ταύτας ἀμφίβολον»⁴¹.

39. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΝΟΥ, Τὰ γυναικεῖα πάθη καὶ οἱ νομοκανονικὲς πηγές, *Πρακτικά Θ' Πανελληνίου ἱστορικοῦ συνεδρίου* (Μάιος 1988), Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 31-46. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Ἡ νεαρὰ 17 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ μία ἐπιτομή της, *Βυζαντινὰ Μελέται* 1 (1988) 32-51. ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, Die Kanonischen Antworten des Nikolaos III Grammatikos an den Bischof von Zetounion, *Byz. Zeit.* 82 (1989) 236. Βλ. καὶ Π. ΣΙΜΙΓΙΑΤΟΥ, Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρισμὸς τῶν γυναικῶν, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 45 (1962) 108-118 καὶ τὴν ἀπάντησιν σὲ αὐτὸ τοῦ π. ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρισμὸς τῶν γυναικῶν, ὅπ.π., 46 (1963) 223-229. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Αἱ εὐχαὶ ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου, ὅπ.π., 79 (1996) 487-504. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις ...*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 147-148. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Δόλος καὶ πλάνη γιὰ τὸν ἄδικο χαρακτήρα τῆς πράξης στοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 27 ἔξ.

40. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 477. Ὁ Βαλσαμῶν λέει τὰ ἴδια καὶ στοῦ σχόλιό του στοῦ κανόνα 15 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου. «Τὰ τοῦ παρόντος κανόνος (15ου Πενθέκτης) πάντῃ ἐσχόλασαν· διακόνισσα γὰρ σήμερον οὐ χειροτονεῖται, κἂν καταχρηστικῶς τινὰς τῶν ἀσκητριῶν διακόνισσαι λέγονται· ὅτι κανὼν ἐστὶ διοριζόμενος μὴ εἰσερχεσθαι γυναικας ἐν τῷ βήματι. Ἡ γοῦν μὴ δυναμένη ἐν τῷ βήματι εἰσελθεῖν, πῶς τὰ τῶν διακόνων ἐνεργήσῃ» (Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 255-256). Πρβλ. κανόνα 14 Πενθέκτης καὶ τὸ σχόλιο τοῦ ἴδιου (ὅπ.π., σσ. 337-338).

41. Α. Ν. ΑΛΜΑΖΟΝ, *Neizdannye Kanonitcheskie otvety Konstantinopol'skago patriarkha Luki Khisoverga i metropoleta Rodoskago Nila*, Ὀδησσοῦς 1903, σσ. 24-25.

Αὐτὲς οἱ κατηγορηματικὲς καὶ ἀπόλυτες θέσεις, ποὺ ἀνάγουν πλέον τὴν ἀπαγόρευση εἰσόδου στὸ θυσιαστήριον στὴ γυναικεία φύση, προφανῶς δὲν ἴσχυαν, ὅπως εἶδαμε, παλαιότερα. Οἱ λόγοι τῆς νέας στάσεως τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξηγηθοῦν. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται ἡ ἐπισήμανση τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ ὅτι μὲ τὴν εἴσοδο γυναικῶν ἀκόμα καὶ κοριτσιῶν ἐντὸς τοῦ ἰ. βήματος «πολλὰ τὰ ἄτοπα ἔψεται».

* * *

Ἡ Ἐκκλησία, σὲ ἰδιαίτερες περιπτώσεις ποὺ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων οἰκονομίας, ὑπερβαίνει τὴν ἀκρίβεια, προκειμένου νὰ διασφαλίσῃ τὴ δυνατότητα σωτηρίας τῶν πιστῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ π.χ. ἡ ἄνεση καὶ ἡ τόλμη ἐφαρμογῆς τῆς οἰκονομίας ποὺ ἐπιλέγει καὶ συνιστᾷ ὁ Μ. Φώτιος γιὰ τὴ μεταφορὰ θ. εὐχαριστίας ἀπὸ εὐλαβεῖς γυναικῆς, ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἀλλόπιστες, γιὰ νὰ μεταλάβουν μελλοθάνατοι αἰχμάλωτοι χριστιανοί.

«Περὶ δὲ γε τῶν τὴν κοινωνίαν διακομιζουσῶν γυναικῶν τοῖς βαρβαρικοῖς οἴκοις ἐγκεκλεισμένοις χριστιανοῖς, τοῦτο διώριστα, ὡς εὐσχήμονας εἶναι χρὴ ταύτας, καὶ οἷαι δ' ἂν ἐν παρθενίᾳ ἢ σεμνῶ γήρα κοσμούμεναι, καὶ ἄξια εἰς διακονίαν καὶ εἰς διακόνων παραδεχθῆναι βαθμόν. Εἰ δὲ τοιούτων ἀπορία εἶναι δοκεῖ, μηδὲ τὰς πίστεως ἀλλοτρίας βουλομένας εὐποιεῖν χριστιανοῖς ἀδελφοῖς καὶ ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοῖς τεθαρογκέναι καὶ προσανατεθῆναι, μηδ' αὐτὰς ἐκεῖνας παρατηρεῖσθαι· ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῶν εἰσκομίζειν τὴν τοῦ ἁγιασμοῦ κοινωνίαν τοῖς μηδ' ὑπ' αὐτῆς τῆς τυραννίδος τῆς εἰς Χριστὸν κατωλιγορηκόσι πίστεως· οὐδέποτε γὰρ κοινοῦται τὸ ἅγιον, μᾶλλον δὲ ἀγιάζει καὶ τοὺς κεκοινωνημένους· εἰ μὴ ὑποπτὰ τινα πρόσωπα, καταπαίζειν συνήθως ἔχοντα τῶν θείων, ταῦτα ἐγχειρισθῆναι προφασίζοιντο»⁴².

Αὐτὸ καὶ μόνο τὸ παράδειγμα φανερῶναι τὴ δυνατότητα ποὺ εἶχαν οἱ πατέρες νὰ ὑπερβαίνουν τὸ νόμο, ὅταν οἱ ποιμαντικὲς καὶ οἱ λειτουργικὲς ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦσαν.

* * *

Στὸ corpus τῶν ἰ. κανόνων δὲν ὑπάρχει ἔμμεση ἢ ἄμεση ἀπαγόρευση γιὰ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναικῆς. Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ σύνοδος σὲ ἓνα πλέγμα κανόνων ποὺ ἀναφέρονται στὴ λατρεία καὶ τὸν

42. Ἐπιστολὴ Λέοντι Καλαβρίας, PG 102, 780- 781 [= B. LAOURDAS καὶ L. G. WESTERINK (ἐκδ.), *Epistolae et Amphilochiae*, τ. III, Λειψία 1985, σ. 166]. Βλ. σχετ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, Ἰδιάζουσα περίπτωση ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας. Ἡ θεία εὐχαριστία μεταφερομένη ὑπὸ μὴ χριστιανῶν γυναικῶν, *Θεολογία* 27 (1956) 3-24· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΕΡΠΟΥ, Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θ. Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς ποὺ ἀντιμετωπίζουν κίνδυνον θανάτου. Συμβολὴ στὴν Ποιμαντικὴ Λειτουργικὴ, Ἀθήνα 2001, σσ. 86-87· Ξ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Ὅροι καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου, *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν* 28 (1989) 699 ἔξ.

ναό⁴³ ἐκδίδει κανόνα (ὁ 70ός), γιὰ νὰ ἀπαγορεύσει τὴν ὁμιλία γυναικῶν κατὰ τὴν ὥρα τῆς θ. λειτουργίας. Ἡ ἀπαγόρευση ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἀταξία (τὴ «φλυαρία» ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁴⁴ καὶ ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης στὸ παραπάνω παρατιθέμενο χωρίο) καὶ οὐδεμία σχέση ἔχει μὲ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν πράξη ἀρκετὰ διαδεδομένη, ἰδίως ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι καὶ τὸν 6ο αἰώνα, καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁴⁵. Ἐξάλλου ἐὰν ὑπῆρχε πρόθεση μίας τέτοιας ἀπαγόρευσης θὰ εἶχε καταγραφῆι στὸν *ad hoc* 75ο κανόνα τῆς ἰδίας συνόδου, ὁ ὁποῖος καταφέρεται κατὰ τῶν «ἀτάκτων βοῶν» κάποιων ψαλτῶν, θέτοντας ὡς ἀρχὴ ἢ δοξολογία τοῦ Θεοῦ νὰ γίνεται «μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως»⁴⁶.

Σκοπὸς τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἀληθινῆς λατρείας, πὺν προάγει πρὸς τὸν Θεό. Ὅταν ἡ ψαλμωδία γίνεται πρόσκομμα, δηλ. ὅταν ἡ ἐμμελὴς ἐκφορὰ τοῦ λόγου γίνεται αὐτοσκοπός, ὁ νοῦς τοῦ προσευχομένου ἐγκλωβίζεται στὰ γήινα καὶ χάνει τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸν Θεό.

Ὁ μνημονευθεὶς Νεῖλος Σιναΐτης, ἐκφράζοντας τὴν παράδοση τῶν ἐρημιτῶν, ὑποστηρίζει ὅτι πάντοτε ἡ ψαλμωδία δὲν ὠφελεῖ τοὺς μοναχοὺς, καθόσον μπορεῖ νὰ διασπᾶ τὸν προσευχόμενο νοῦ τοῦ ἡσυχαστῆ. Παρὰ ταῦτα οἱ ὕμνοι εἶναι «ἡ στολὴ καὶ ἡ δόξα» τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, (δηλ. τῆς ἐνορίας), ἡ ὁποία συστηματικὰ καλλιέργησε καὶ ἀνέπτυξε τὸ λεγόμενο Ἀσματικὸ τυπικόν⁴⁷. «Τὸ γὰρ ἄσμα καὶ τὰ περὶ τῶν τροπαρίων ... οὐ τοσοῦτον ὠφελοῦσι τοὺς μονάζοντας, ὅσον βλάπτουσι τὸ γὰρ ἄσμα καὶ τὰ τροπάρια οὐ λυσιτελοῦσι τοῖς μονάζουσι. Ταῦτα γὰρ οὐκ ἔστι τῶν μοναχῶν ἀλλὰ τῶν κοσμικῶν καὶ στολὴ καὶ δόξα τῆς καθολικῆς

43. Βλ. σχετικὰ Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Ἡ Πενθέκτη οἰκουμενικὴ σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου*, Κατερίνη 1998, σ. 223 ἔξ. Γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰσόδου κτήνους σὲ ναὸ κατὰ τὸν κανόνα 88 τῆς Πενθέκτης βλ. ΕΙΡΗΝΗΣ Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔγκλημα τῆς εἰσαγωγῆς κτήνους σὲ ἱερὸ ναὸ*, Ἀθήνα 2002.

44. *Ὁμιλία 9 εἰς Β' Τιμ.*, PG 62, 543. Βλ. καὶ PG 86, 361D.

45. Γιὰ τὴν στόχευση τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη βλ. τίς θέσεις τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμώνος, Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 468-469. Πρὸβλ. καὶ Πηδάλιον, σ. 282, ὑποσ. 1, ὅπου ἡ ἀπαγόρευση σχετίζεται μὲ τὴν διδασκαλία ἀπὸ πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

46. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σ. 478. Οἱ «ἄτακτες βοές» τῶν ψαλτῶν, κατὰ τὸν Βαλσαμόνα, κατακρίθηκαν συνοδικὰ ἀπὸ πατριάρχες: «Ἐπεὶ δὲ παρὰ διαφόροις ἀγιωτάτοις πατριάρχεις ἐλαλήθη, μὴ μόνον ἐν ταῖς ἐορταῖς γίνεσθαι τοιαῦτα παρὰ τῶν ψαλτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν παννυχίσι καὶ μνημοσύναις τεθνεώτων, γεγόνασι διάφορα σημεῖα συνοδικὰ ἀφορισμῶ καθυποβάλλοντα τοὺς τοιαῦτα ποιοῦντας καὶ ἡ διὰ ψαλμωδημάτων καὶ ἀλληλουαρίων λιτῶν, ψαλλομένων κατὰ τὸ θεμέλιον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπληροῦντες τὴν παννυχίον ψαλμωδίαν» (ὅπ.π., σ. 480).

47. Γιὰ τὸ Ἀσματικὸ τυπικὸ βλ. ἐνδεικτικὰ: Δ. Κ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ*, ἐκδίδει ὁ Γρ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἀθήνα 2001.

Ἐκκλησίας· διὰ γὰρ τὸ ἄσμα καὶ ὁ λαὸς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συναθροίζετα-
ι»⁴⁸.

Ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς ψαλμωδίας ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν διακριτικὸ καὶ πιστὸ στὴν κανονικὴ παράδοση ἀσκητῆ Νεῖλο. Τὸ ἄσμα λειτουργεῖ ὡς πόλος ἔλξεως καὶ συναθροίζει τοὺς πιστοὺς στὸν ναό. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ τὸ προστατεύει καὶ νὰ διασφαλίζει τὶς προϋποθέσεις τῆς θεοφιλοῦς ψαλμωδίας. Αὐτὸ ἐξάλλου τονίζουν ὅλοι οἱ λειτουργιολόγοι πατέρες. Ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ ὀργανώνονται χοροὶ ψαλτῶν, νὰ διαδίδεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, νὰ τηροῦνται οἱ κανόνες καὶ ἡ τάξη πού θέτουν οἱ συντάκτες τῶν τυπικῶν. Στὸ πλαίσιο τῆς ποιμαντικῆς μέριμνας θὰ πρέπει προφανῶς νὰ ἀξιοποιοῦνται καὶ οἱ εὐσεβεῖς γυναῖκες, ἰδίως στὶς περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν ψαλτῶν, πού συχνὰ συμβαίνει κατὰ τὶς καθημερινὲς λατρευτικὲς συνάξεις. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε γιὰ παράδειγμα ὅσα σχετικὰ ὁ παραδοσιακός Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναφέρει γιὰ τὶς γυναῖκες πού ἔψαλλαν, διακονώντας ἀπλοϊκοὺς λευῖτες στὴ Σκίαθο⁴⁹. Παράλληλα, δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ἡ ἰσχυρὴ παράδοση τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν νὰ ψάλλουν γυναῖκες κατὰ τὶς λατρευτικὲς συνάξεις.

Ἡ προσευχὴ εἶναι ὑποχρέωση ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. «Ταῦτα (δηλ. οἱ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς λατρείας) οὐ μόνον μοναχοῖς καὶ κοσμικοῖς ἀλλὰ καὶ γυναιξὶ πισταῖς καὶ εὐλαβέσι πρέπον καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων»⁵⁰, λέει ὁ ἀββᾶς Νεῖλος.

* * *

Ἐν κατακλειδί ὑπὸ μορφὴ συμπερασμάτων μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Στὴ λειτουργικὴ πράξη ὑπῆρξαν, ἰδίως στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, καὶ χοροὶ ψαλτριῶν, οἱ ὅποιοι συστήθηκαν καὶ κάποιες φορὲς διευθύνθηκαν ἀπὸ πατέρες καὶ ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας.

2. Οἱ γυναῖκες ἔψαλλαν, εἴτε σὲ μικτοὺς χοροὺς εἴτε συνηθέστερα συγκροτοῦσες αὐτὲς ξεχωριστὸ χορὸ, στὴν καθημερινὴ τακτικὴ λατρεία καὶ σὲ περιστασιακὲς ἀκολουθίες.

48. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 474. Πρὸβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ψαλμωδία καὶ κατάνυξις*, Θεσσαλονίκη 1990. Ἐπίσης πρὸβλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ ἄσμα καινὸν κατὰ Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα*, *Θεολογικὰ μελετήματα*, ὅπ.π., σσ. 107-117. Περισσότερα γιὰ τὴν τάξη προσευχῆς τῶν ἀσκητῶν βλ. τὴ σημαντικὴ μονογραφία (ὅπου καὶ ἐκτενέστατο ἀνθολόγιον κειμένων) τοῦ συναδέλφου π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ νοερὰ προσευχὴ, ἔκφρασις ἀληθοῦς λατρείας τοῦ Θεοῦ. Μετὰ συναγωγῆς κειμένων παλαιῶν καὶ νέων γερόντων*, Θεσσαλονίκη 2006.

49. Βλ. ΑΝ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 75 ἔξ.

50. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, ὅπ.π., σ. 472.

3. Ἡ ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες γινόταν καὶ στὴ δημόσια λατρεία ὄχι μόνο στὶς γυναικεῖες μονές.

4. Δὲν ὑπάρχει ἀπαγόρευση στοὺς ἀποστολικούς, συνοδικούς καὶ πατερικούς κανόνες γιὰ τὴν ψαλμωδία ἀπὸ γυναῖκες.

5. Σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης ἐφαρμογῆς οἰκονομίας ἡ Ἐκκλησία παρουσιαζόταν ἀποφασιστικὴ καὶ τολμηρὴ.

6. Μὲ βάση τὴν παράδοση, ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τοὺς πατέρες, μποροῦν καὶ σήμερα οἱ γυναῖκες νὰ ψάλλουν στὴν Ἐκκλησία, ἰδίως σὲ περιπτώσεις ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἀνδρῶν, ὑπὸ τοὺς ὅρους ποὺ ἐτέθησαν ἀπὸ τὰ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ ὄργανα, τῆς μὴ προκλήσεως σκανδάλων, ἢ τὸ χειρότερον πτώσεως σὲ ἀθέμιτες πράξεις.

7. Ἡ Ἐκκλησία γιὰ πολλοὺς αἰῶνες δὲν ἀπέκλειε τὴν εἴσοδο γυναικῶν στὸ θυσιαστήριον, εἴτε στὴν περίπτωση τῶν διακονισσῶν εἴτε στὴν περίπτωση τῶν βασιλισσῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα κοινωνοῦσαν ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος, ὅπως καὶ οἱ αὐτοκράτορες.

8. Ἀλλαγὴ, ὅσον ἀφορᾷ στὴ θέση τῆς γυναίκα στὴ δημόσια λατρεία, παρατηρεῖται κυρίως μετὰ τὴν εἰκονομαχία καὶ ἐπηρεάζει ἔκτοτε ποικιλοτρόπως τὴν ἐν γένει λειτουργικὴ τάξη, ἀκόμα καὶ τὸ *Εὐχολόγιον*. Π.χ. ἡ μὴ εἰσαγωγὴ βρεφῶν-κοριτσιῶν στὸ ἱ. βῆμα κατὰ τὸν σαραντισμὸ τους εἶναι πράξη ποὺ μαρτυρεῖται μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα.